

EGY ÉLETBEN KÉT ÉLETMŰ- KEREKES ZSIGMOND ÉLETE ÉS MUNKÁSSÁGA

BME Építészmérnöki Kar - TDK 2019

Ipar és Mezőgazdasági Épülettervezési Tanszék

“A modern építészet nyomában”

Szerző: Bielik Judit

Konzulensek: Nagy Iván DLA, Prof. Vasáros Zsolt DLA

„Négy dolog változtathatja meg az ember sorsát: a jótétemény, a szerény imádság, a név megváltoztatása és a tettek megváltoztatása.”

Talmud

יְהוָה

Tartalomjegyzék

Absztrakt	2
Abstract	3
Témaválasztás	4
Biográfia.....	5
Brno-i alkotói évek.....	9
Magyarországi hatások	9
Brno építésze a XX. század elején.....	10
Kiteljesedés Brno-ban.....	11
Brno elhagyása - az utolsó munka.....	16
Izraeli évei	17
Milyen társadalmi és építészeti közeg várta őt Izraelben?	17
Miért kapott új irányt a munkássága?.....	20
Legjelentősebb műve- a Nemzeti Katonai Temető Jeruzsálemben.....	22
Az építész új útja új földön- az emlékművek	26
Bibliográfia.....	32
Felhasznált illusztrációk.....	33

Absztrakt

Csehország, Brno. Egy igazán különleges hangulatú város Morvaország közepén. Brno a modern mozgalom építészetének egyik legfontosabb állomása. A két háború közötti 20 év alatt számos zsidó építész erőteljesen befolyásolta Brno építészeti arculatát. Mint a tartomány gazdasági központja, sok embert vonzott Galíciából, Sziléziából és természetesen Budapestről is.

Itt tanult, élt és alkotott Zikmund Kerekes, született Kerekes Zsigmond. A Budapesten napvilágot látott építész 21 éves korában kényszerült kiköltözni Brno-ba a *numerus clausus* bevezetése miatt. A kor nagy építészeitől tanult - kezdetben Jindřich Kumpošt és Ernst Wiesner irodájában -, majd az 1930-as években saját irodát működtetett. 1939 és 1941 között körülbelül 10-20 ezer zsidó menekült Magyarországra Közép-Európából, köztük Kerekes Zsigmond is. A háborút követően ellentmondásos folyamat indult meg: a holokauszt túlélők egy része cionista mozgalmak felé fordult, alijáztak Izraelbe, mások viszont feledni kívánták az átélt szenvedéseket, származásukat. Kerekes Zsigmond 1948-ban Izraelben telepedett le és Asher Hiram néven tervezett túlnyomórészt emlékműveket. Munkássága szinte teljesen hiányzik az izraeli építészettel kapcsolatos publikációkból, továbbá az európai összefüggéseket mutató írásokból is. Néhány brnoi munkája ismert, a kettős életmű felfedezésre vár. Talán azért, mert legjelentősebb munkája (katonai temető a Herzl-hegyen, Jeruzsálemben) a halottak földjén épült, nem pedig a középítészet előterében.

Dolgozatom célja megismertetni és bemutatni Kerekes Zsigmond életét és munkásságát, - a teljesség igénye nélkül - összefoglalni a jelenleg tudható tényeket és a jövő kutatása elé kérdéseket felvetni. Kiemelt figyelmet szeretnék fektetni arra, hogy a származása és a II. világháború milyen hatással volt a brnoi valamint az izraeli építészetére. A kutatás során lehetőségem nyílik különböző forrásokból eddig nem ismert, illetve összefüggésbe nem hozott alkotásait bemutatni és elemezni. A fókusz a kettős életmű valós párhuzamain, illetve különbségein van.

Abstract

Brno, Czech Republic. A very special city in the center of Moravia. Brno is one of the most important stages in the architecture of modern movement. During the twenty years between World War I. and II., many Jewish architects strongly influenced the architectural appearance of Brno. As the economic center of the province, it attracted many people from Galicia, Silesia and of course, Budapest.

Zikmund Kerekes, born Zsigmond Kerekes, studied, lived and worked here. The architect, born in Budapest, was forced to move to Brno at the age of 21, because of the introduction of numerus clausus. He learnt from the great architects of that age – initially at the office of Jindřich Kumpošt és Ernst Wiesner -, then he operated his own office in the '30s. Between 1939 and 1941, Zsigmond Kerekes fled to Hungary from Central Europe with 10-20000 other Jews. After the war, a controversial process began: some survivals of the Holocaust turned to Zionist movements, alienated to Israel, while others wished to forget sufferings they experienced and also their origins. Zsigmond Kerekes settled in Israel in 1948 and under the name of Asher Hiram, he designed mainly monuments. Publications of Israeli architecture and writings introducing European relations hardly contains his works. Some of his works made in Brno are known, but the others are waiting to be discovered. Perhaps because his most important work (a military cemetery on Mount Herzl in Jerusalem) was built on the land of the dead, not on the forefront of public buildings.

The goal of my dissertation is to get to know and introduce the life and work of Zsigmond Kerekes. I would like to pay special attention to the fact how his origin and the World War II impacted his architecture in Brno and in Israel. In the course of my research I have the opportunity to present and analyze his works that have not been known or unrelated from different sources. The focus will be on the real parallels and differences of the dual life work.

Témaválasztás

Amikor konzulensi javaslatra belevágtam a „témába”, szembesülnöm kellett annak feldolgozatlanságával és töredezett bibliográfiájával. Mégis vonzónak találtam a lehetőséget a szakmai kihíváson túl sok személyes indíttatás okán is.

A zsidóság örök időktől fogva anyai ágon öröklődik. Édesanyám révén örököltem egy identitást, mely az életemet vallási oldalról nem határozza meg, mégis jelen van, szembesülök vele és vonz.

Sokszor felmerül bennem, hogy ennek megnyilvánulása adódhat-e abból a pszichológiai jelenségből, hogy a túlélők lenyomatot képeznek unokáikon, dédunokáikon? Egyértelmű bizonyítékom erre nincs, de az biztos, hogy a zsidó történelem, az építészet, az életfelfogás évről-évre egyre markánsabban foglalkoztat.

Az idei nyáron volt szerencsém Izraelben eltölteni 10 napot, a Taglit Birthright Israel⁰ szervezésében és támogatásával. Ennek az utazásnak a célja az volt, hogy a zsidó származású fiatal felnőttek átfogó képet kapjanak a magáról a kultúráról, vallásról és politikai helyzetről. Hihetetlen gazdag 10 napot éltem meg, a Katonai temető érzelmileg is és leendő építészként is megérintett. Akkor még nem tudtam, hogy a temető tervezésének magyar vonatkozása van.

Izgalmas feladatnak éltem meg, hogy olyan építész munkáját kutathatom fel, akinek élete és munkássága még nem került mélyebb feldolgozásra. Jelen munkám mögött olyan kutatómunka áll, melynek – a nehézségek ellenére - minden percét élveztem, és újra elkalauzolt olyan helyekre, ahol már első ottlétemkor éreztem, hogy még „visszatérek”.

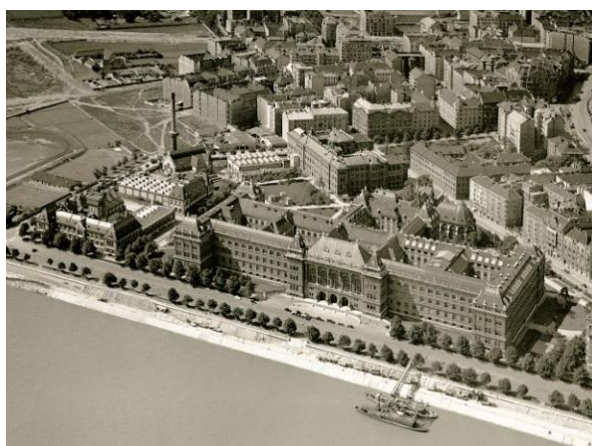
⁰A Taglit Birthright egy nemzetközi szervezet, amely az papírral igazolt zsidó származású fiataloknak mutatja be 10 napon keresztül Izraelt.

Biográfia

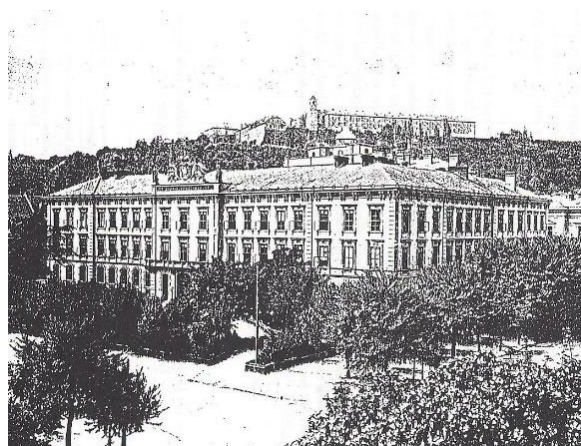
Kerekes Zsigmond 1897. december 17-én született Budapesten, a VII. kerületben Fisch Henrik és Weisz Gizella gyermekeként. A magyar zsidóság 1867 és 1910 között élte az aranykorát Magyarországon, 1895-ben a magyar országgyűlés a zsidó vallást “bevett vallásnak”, azaz a többi felekezettel egyenrangúnak nyilvánította. Egyre több zsidó tartotta magát magyarnak, amivel elindult a magyarosodás folyamata, amely elsőként a nevek magyarosításában volt tetten érhető. 1902-ben változtatja meg a Fisch család a nevét Kerekesre. Édesanyja még gyermekkorában elhunyt, és apja második házasságából született egy testvére, Katalin.¹

A kor ismeretében feltételezhetjük, hogy Kerekes Zsigmond jómódú családból származott, kiváló nyelvismerettel rendelkezett, mivel 1917-től, 20 éves korától a Királyi József Műegyetemen tanult (mai Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem).

Az I. világháború, illetve a trianoni egyezmény miatti sokk után megerősödött az antiszemitizmus Magyarországon, 1920-ban megszületett Európa egyik legelső zsidóellenes törvénye, *a numerus clausus*. A törvény korlátozta a zsidó származású fiatalok számát az egyetemeken. Valószínűsíthető, hogy emiatt döntött úgy, hogy az egyetemet nem Magyarországon fejezi be, hanem külföldön, az akkor “fiatal” Csehszlovák Köztársaságban. Döntését nagymértékben befolyásolhatta, hogy Brno abban az időben a zsidó letelepedés központja volt.

1.- Királyi József Műegyetem

2.- Brno Német Műszaki Főiskola

¹Családjáról Rastislav Udžan doktori értekezésében olvashattam lsd. felhasznált irodalom.

1922-ben végzett Brno-ban építészként, a Német Műszaki Főiskolán. Pályája első éveiben Jindřich Kumpošt-nál és Arnost Wiesner-nél gyakornok, mindkettőjüknek nagy szerepe volt a brno-i modernizmus felvirágoztatásában. Ugyanebben az évben megismerkedett feleségével Ruzenou Atlasz-szal és egy lányuk született, Gisella. Az 1930-as években saját irodát vezetett, nevéhez számos funkcionalista bérház és villa köthető a brno-i építészetben.

1938-ban tervezte utolsó házát a cseh városban. Ebben az évben a Harmadik Birodalom Csehszlovákiát magához csatolta. Az első bécsi döntés következtében Magyarország visszacsatolhatta a Felvidéket. Sokan ekkor vándoroltak vissza a szülőhazájukba kiutat remélve a bizonytalan és zűrzavaros helyzetből.

Ahogy visszatért Budapestre, sorban megszülettek a további korlátozások- a 2. zsidó törvény, amely előírta a munkahelyeken dolgozó zsidó emberek számát, valamint a 3. zsidó törvény 1941-ben, ismertebb nevén a nürnbergi faji törvény. 1944. májusában kezdetét vette a vidéki zsidóság deportálása, júliusban pedig Budapestről is elindítottak két szerelvényt. Ezután leállították a deportálásokat, így 200 ezer budapesti zsidó származású ember tudott megmenekülni. Magyarországról - Budapest és a munkaszolgálatos alakulatok kivételével - teljesen eltűntek a zsidók.² Feltételezhető, hogy Kerekes Zsigmond egy budapesti sárga csillagos házban élte túl a világháború borzalmait, és így tudott megmenekülni. Felesége már 1939-ben Palesztinába vándorolt, így élve túl az európai borzalmakat.

3.- Archív fotó, Budapest, 1940-es évek

²<https://www.holokausztmagyarorszagon.hu>

A háborút követően ellentmondásos folyamat indult meg: a holokauszt túlélők egy része cionista mozgalmak felé fordult, emigráltak (alijáztak) Izraelbe, mások viszont feledni kívánták az átélt szenvedéseket, származásukat.

Kerekes Zsigmond 1948-ban - Izrael állam megalakulásának évében - emigrált Izraelbe, és Asher Hiram néven alkotott tovább. Izrael lakossága 10 év alatt 800 ezerről 2 millióra nőtt, mely növekedés háttérében az alija - a cionizmus egyik fogalma - állt, amely bármely zsidó származású ember számára letelepedési jogot és állampolgárságot biztosított Izrael államába.

4.- Archív fotó 1948-ból

1949-ben Asher Hiram részt vett a katonák megemlékezésére kiírt pályázaton, ahol a feladat két temető -Nahalat Yitzhak és Afula katonai sírkő- megtervezése volt. Ennek eredményeként a Védelmi Minisztérium egyik építészé lett. A pályázaton kiírt munkákon túl Izrael egész területén számos emlékművet tervezett.

1950. szeptemberétől az 1962. decemberi nyugdíjba vonulásáig Hiram volt az ókori épületekért és helyek megőrzéséért felelős az Örökségvédelmi Hatóságnál, ahol megbízásának tárgya elsősorban a történelmi épületek védelmére terjedt ki.

5.- Asher Hiram elől, jobb oldalt

Érdeklődése központjában az ősi zsinagógák álltak, mely témát disszertáció keretén belül feldolgozta. Dolgozatát 1962-ben a bécsi egyetemen védte, ezt követően publikálásra került a Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte folyóiratban.

Asher Hiram 1973. november 26-án Izraelben hunyt el és Jeruzsálem hegyén temették el. Sírköve és feleségének sírja egyszerűek, sírkövük ugyanolyan alakú, mint a katonai temetőkből találhatók.

INHALT

Asher Hiram: Die Entwicklung der antiken Synagogen und altchristlichen Kirchenbauten im Heiligen Lande ...	7
Stanislaw Mossakowski: Die Kurfürstenkapelle Fischers von Erlach im Breslauer Dom	64
Leonore Pühringer-Zwanowetz: Ein Triumphdenkmal aus Elfenbein: Die Reiterstatuetten Kaiser Leopolds I. und König Josephs I. von Matthias Steinl	88
Brigitte Heinzl: Die Freskomalerei Paul Trogers	165

5.1. A Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte tartalomjegyzéke, 1962

Brno-i alkotói évek

Magyarországi hatások

A 19. század folyamán Magyarország rendkívül gyorsan fejlődött, és a századfordulón megközelítette a nyugat-európai urbanizációs normákat. Az új irányzatok két fő vonulatban jelentkeztek. Az egyik a külföldi századfordulós stílus hatását mutatja, a másik a magyar törekvéseket, a nemzeti stílus megtalálását. Kerekes Zsigmond születése környékén Lechner Ödön épületei domináltak Budapesten, majd a Fiatalok csoportjának (Koós Károly, Jánszky Béla, Tátray Lajos, Kozma Lajos) nemzeti törekvései figyelhetők meg. Az említett építészek munkásságát Lajta Béla építésze foglalja össze. Épületein az ősi magyar kultúrából kiemelt motívumok vizsgálhatók meg valóságos, és hiteles szerkezeteken. Lajta az 1910-es évek elején már eljutott a modern építészet legjellemzőbb formai ismeretéhez.

6. Kudelka Jakab síremléke, Lajta Béla,
1912

7. Rózsavölgyi Szalon, Lajta Béla,
1911-12

Hazánkban a modernizmus az 1930-as években kezd el virágozni. Amikor Kerekes Zsigmond a József Műegyetemen tanult, a nagy mesterek (Hauszmann Alajos, Steindl Imre, Schulek Frigyes) már elhunytak vagy nyugdíjba vonultak. Ezidáig a historizmus szigorúságát lehetett megfigyelni az építészoktatásban. A magyar oktatás egyáltalán nem maradt el a nyugati egyetemektől, és ha szemléletében meg is rekedt - elutasított minden új próbálkozást - a szakma korszerű műveléséhez szükséges elméleti alapokat, az új anyagok és szerkezetek ismeretét biztosította.³

³Dr. Szentkirályi Zoltán: Adatok a magyar építészképzés történetéhez

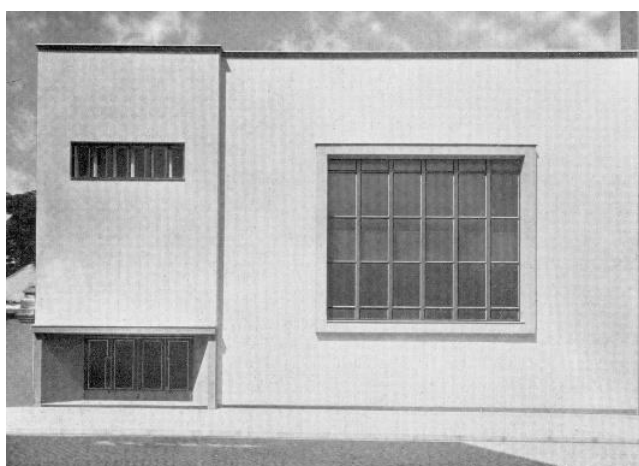
Brno építésze a XX. század elején

A Csehszlovák Köztársaság megalapítását követő első évtizedében már sok minden máshogy zajlott, mint Közép- és Kelet-Európában, ahol számos válság és bizonytalanság volt. Brno a köztársaság második legnagyobb városa - 5 főiskolával, számos szakiskolával, fejlett iparral és kereskedelemmel rendelkezett. Mind a gyárosok, mind pedig a vállalkozók folyamatos munkát biztosítottak az építészeknek, és ezzel teret adtak a "brünni modernizmus" kialakulásának. Brno a funkcionista építészet egyik legfontosabb központja volt - nem csak Csehszlovákiában, hanem egész Európában - és a modernisták sajátos fővárosává vált.

Brno az 1920-as évek végén gazdag város volt, fiatal és progresszív vezetőkkel felruházva, akik az építészet terén is lehetővé tették az újításokat. Ekkor egy avantgárd építészcsoporthoz tartozók elkezdte az épületek díszítéseinek eltávolítását, majd Brno-ban ezek a fiatalok átvették a funkcionista esztétikát.

A brno-i funkcionisták egy lépéssel felülírták a rájuk jellemző "A forma követi a funkciót" elvárást. Ennek az eredménye, hogy a városban szétszórva funkcionista épületekkel találkozhatunk, ellentétben a barokk és neoklasszicista pompával. Sok épület ma is bizonytalan jövővel néz szembe, hiányzik a megfelelő műemlékvédelem, valamint sok esetben helytelenül és érzéketlenül állítják helyre őket.

Az olyan fiatal építészek, mint Otto Eisler, Ernst Wiesner és Bohuslav Fuchs, akik várostervezőként is tevékenykedtek, elutasították a Habsburg historizmust és Art Nouveau-t és inkább a német, francia és holland avantgárdból vették át a motívumokat. Húsz éves rövid időtartam alatt átalakították a város arculatát: a bankoktól a buszmegállóig, az egyháztól a zsinagógáig, kávézóktól szállodákig, bérházaktól magánházakig és akár a városi krematóriumig jelentős, a város arculatát formáló épületek készültek az új felfogás jegyében. A város egyben nagyszámú ember lakóhelye is. Az egyik leghíresebb ház Mies van der Rohe által tervezett Tugendhat villa, ami a nemrégiben bekövetkező felújítás által eredeti állapotában látogatható.

8. Zsinagóga, Otto Eisler, 1934-36

9. Tugendhat villa, Mies van der Rohe, 1928

*9. Moravian Bank, Bohuslav Fuchs,
1928-30*

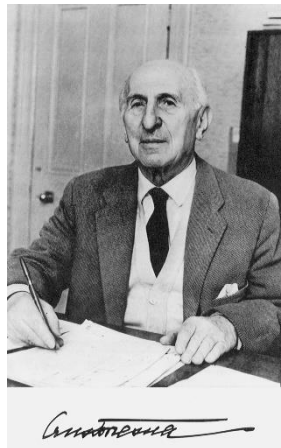
10. Krematorium, Ernst Wiesner, 1925-30

Kiteljesedés Brno-ban

iiiiKerekes Zsigmond 1922-ben végzett a Német Műszaki Főiskolán. Pályája elején gyakornokként dolgozott Jindřich Kumpošt-nál és Ernst Wiesner-nél. Kumpošt érdeme, hogy összehozta a fiatal építészeket, ők rajzolták újra a város arcát a két világháború között. Ernst Wiesner alapította az első építészirodát, ahol számos gyakornok és építész tevékenykedett együtt.

11. Jindřich Kumpošt

12. Ernst Wiesner

Érdekes kapcsolat, hogy az építészek között számottevő zsidó születésű volt, viszont keveset lehet tudni a judaizmushoz fűződő kapcsolatukról. Ebben a városban mindenki, etnikai hovatartozásától függetlenül elkötelezte magát a modernizmus mellett.

Kerekes Zsigmond Brno-ban Zikmund Kerekes néven alkotott. Az 1920-as évek végén tervezte meg önálló, nagy volumenű épületét a Černopolní és a Durďákova utca sarkán. A Meerbaums család számára tervezett apartmanház mérföldkövévé vált mind Kerekes mind pedig a brno-i építészetben. Az ötemeletes épületet V alakú alaprajzra szerkesztette, amely lehetővé tette a telek maximális kihasználtságát, valamint a belső udvar felé néző szolgáltatási terek átszellőzését. Az utcára néző homlokzatokon határozott kiemelések, tömegek találhatóak, lekerekített sarkokkal, központi loggiákkal és terrasszal épültek.

13. Černopolní és a Durďákova utca sarkán álló lakóház, 1929

Az 1930-as évek elején megalapítja saját irodáját. Zikmund Kerekes leginkább magánépítetőkre támaszkodott, ezt bizonyítja a számos társasház és villa, amit megépített. Az egyik legjelentősebb műve a brno-i zsidó gyülekezet titkárának és csehszlovákiai zsidó gyülekezet tanács elnökének, Dr. Bedrich Bass-nak tervezett villája. Az építtetőnek fontos volt, hogy olyan építész tervezze a házat, aki szintén zsidó származású.

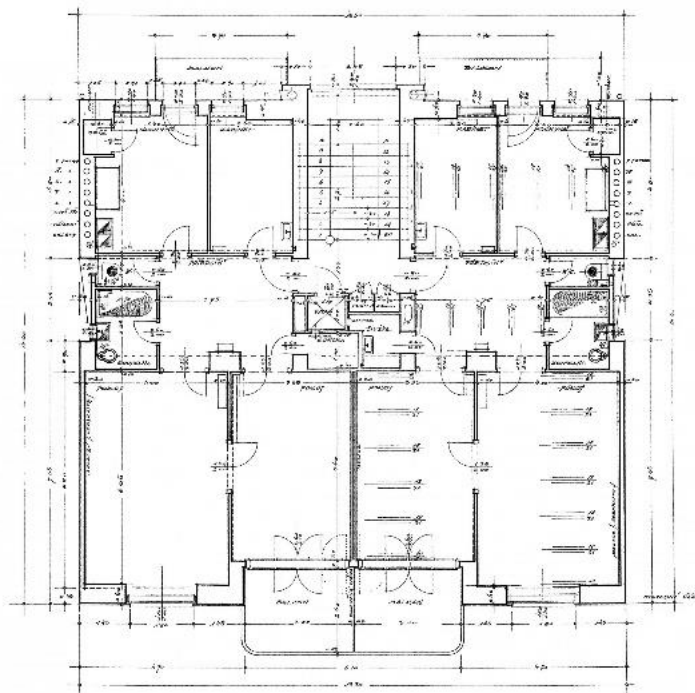
A déli lejtőn fekvő épület téglalap alaprajzú, 20,5 méter hosszú és 10 méter magasságú és mélységű. A villa további arányai is ezt a 2:1:1-t követik le. Az első és a második emelet kétszárnyú elrendezése lényegében azonos és összesen négy elkülönített lakrészből áll, amelyekhez külön tartozik saját fürdő, wc és konyha. Az épület közepén mindkét szinten egyenes lépcsővel kialakított szalonok koncentrálnak. Ez a szokatlan alaprajzi elrendezés az ügyfél nagy családjának sajátos igénye alapján valósult meg. A téglalap alaprajzú zárt statikus tömeget a déli homlokzaton végigfutó terrasszal és lekerekített csőkorlátos erkéllyel, a nyugati oldalon lévő kétszintes üvegtáborral oldja. A homlokzaton bézs színű "Eternit" lapokat és üvegfelületeket helyez el.⁴

14. Villa Bass, 1932

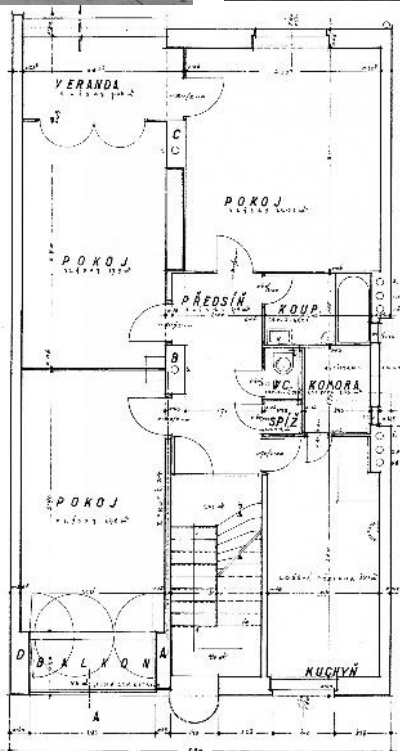
⁴A villát 2001-ben újjátották fel teljeskörűen Jan Sapák tervei alapján, az új tulajdonos igényeinek megfelelően.

További kis léptékű lakóépülete a Zdráhalova utcában, egy házaspár számára készült. Ez az épület egyike Kerekes azon épületeinek, amelyet egy különleges esztétika jellemez. Az utcai homlokzatot a keskeny bejárat felett a lépcsőház kerekített ablakai osztják fel két részre. Az egyik részen nagy loggiák, míg a másikon a konyhák kisebb ablakai vannak.

15. Lakóépület, 1931

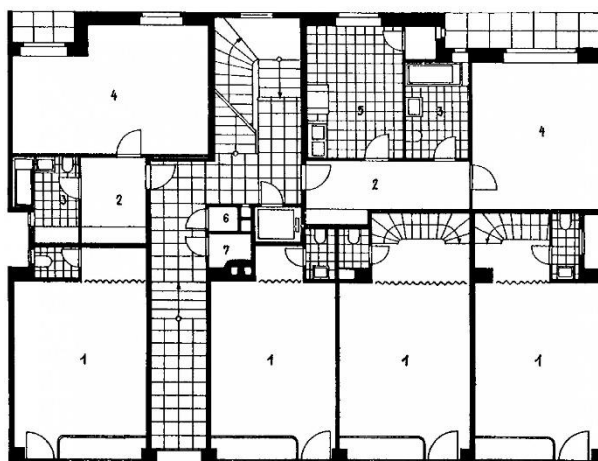
Az érett alkotói időszakában tervezett egy hétszintes bérházat a Merhautova utcában. Az utcai homlokzaton lekerekített erkélyek képzik a középső tengelyt, a két szélsőt pedig három részből álló ablakok. A főbejáratnál, egy már ismert anyag, az Eternit jelenik meg a szegélyeknél, kő- vagy kerámia burkolat helyett. Minden emeleten két tágas lakás található.

16. Lakóépület a Merhautova utcában régi és felújított állapotában, 1936

Brno elhagyása - az utolsó munka

Az Arthur Katscher lakóház a Milady Horákové utca 5.a szám alatt található. Ez az utolsó ismert épület, amelyet Zikmund Kerekes tervezett azt megelőzően, hogy visszatért Magyarországra. Ebben az utcában egymás mellett három ház összehasonlíthatóvá teszi három zsidó származású brno-i építész munkáját. A közös tulajdonságuk a homlokzat egyszerű, tektonikus tervezése. A keskeny telken egy hatszintes ház helyezkedik el. A homlokzaton egyszerű, négy részből álló ablakok láthatók, amelyek megegyeznek a szomszédos házak ablakaival. A földszinten világos kerámia burkolatú, két kisebb kereskedelmi egység található. A további szinteken vörös kerámia burkolat és az ablakok körül szolid díszítés jellemzi.

17. Arthur Katscher lakóház, 1938

Ezekkel az alkotásokkal hagyta maga mögött brno-i munkásságát, amikor a Harmadik Birodalom 1938-ban elfoglalja a Csehszlovák Köztársaságot. Az ezt követő 10 év történéseiről pontos ismeretek⁵ nincsenek a birtokunkban. Alig másfél évtizedes praktizálás után kihagy egy évtizedet a munkásságában és utána emigrál Izraelbe.

⁵A Counted Remnants budapesti túlélők jegyzékében nem szerepel, Toronyi Zsuzsa a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár igazgatónője sem talált róla megfelelő információkat.

Izraeli évei

Milyen társadalmi és építészeti közeg várta őt Izraelben?

1948. május 14-én Izrael kikiáltotta függetlenségét. Egy napon belül az őt körülvevő arab országok hadseregei megtámadták az országot. Az Izraeli Függetlenségi Háborúban az Izraeli Védelmi erők hónapokon át tartó harcok közepette verték vissza a támadókat. Több mint hatezer izraeli vesztette életét a háborúban.

Miután megválasztották az ország első elnökét, David Ben-Guriont, elindult az államosítás folyamata. Az Egyesült Államoktól kapott támogatásokat, valamint Németország jóvátételét lakóházak építésére, a mezőgazdaság gépesítésére, az ipar fejlesztésére, valamint út-, telekommunikációs- és elektromos hálózat kiépítésére használták fel. Az első évtized vége féle az ország önálló lábakon tudott megállni, az ipari termelés és a munkahelyek száma megduplázódott.

Izrael építészetét mindig befolyásolták azok, akik aktuálisan elfoglalták a területet. Az ókori római színházról kezdve, a kereszties várakon át, az arab kőházakig számos kor lenyomatát fedezhetjük fel Izrael építészetének vizsgálata közben.

18. Caesarea Maritima, kr.e. 4. század

A 19. század végéig hagyományos arab házakat és épületeket építettek Palesztina területén. Az első világháború idején a Közép-Európában zajló politikai változások miatt, valamint a cionista eszmék megjelenése után számos zsidó építész emigrált Palesztinába.

Izrael építészetére nagy hatást gyakorolt a Bauhaus iskola, azonfelül a funkcionalizmus hatása. Miután Németországban bezárták az iskolát - illetve a növekvő antiszemitizmus miatt - nagyszámú, a Bauhaus iskolában tanult építész menekült Palesztinába. Az akkor kiköltöző építészeknek a tömeges bevándorlások miatt egyből volt feladatuk, meg kellett oldani a bevándorlók lakhatását. A sürgős lakhatási igény és az új cionista város - Tel Aviv - üres területei nagy lehetőséget biztosítottak, hogy óriási lenyomatot hagyjanak maguk után a történelemben a modernista építészek. A ma Fehér Városnak nevezett városrészben közel 4000 Bauhaus stílusú ház épült 1920 és 1940 között. A jól ismert stílusban megjelent néhány változtatás, amellyel a mediterrán éghajlat adta viszonyosságokra, jobban tudtak reagálni: kisebb ablakok, szalagablak elhagyása, lapostető konzolosítása árnyékolás céljából, valamint a természetes szellőztetés kihasználása.

19. Bauhaus épület Tel Avivban

20. White City Tel Avivban

A brit fennhatóság alatt született egy törvény, mely kimondja, hogy Jeruzsálemben az épületek kizárólag kőből készülhetnek. Ez a törvény a mai napig egységes képet teremt Jeruzsálemnek. A jeruzsálemi mészkö ősidők óta használt dolomit, a lakosok ebből építették otthonaikat. A mészkö, valamint a kő a zsidó identitás egyik szimbóluma, mely a mai napig megjelenik az építészetben.

21. Sirató fal, Jeruzsálem

Asher Hiram életműve szempontjából fontosnak tartom megemlíteni az úgynevezett “Kőgeneráció” munkásságát. Az 1920-as évektől az 1960-as évekig körülbelül 100 emlékmű épült ebben a stílusban. Az emlékművek nagy része kőből épült, melyeket nem intézményesített formában építettek, mert David Ben-Gurion, az akkori miniszterelnök szerint a hősök emlékét nem kövekben vagy fáknak kell megőrizni, hanem a világ szívében. Az első állam által támogatott emlékmű 1948-ban valósult meg.

Ezeket az alkotásokat az jellemzi a legjobban, hogy mindig úgynevezett jeruzsálemi, helyi köveket használtak, hogy akik Izrael földjén haltak hősi halált, azokra ne hozott kővel emlékezzenek. A legtöbb esetben ezek az emlékművek négyzetes vagy téglány alakúak, ritkán lehet kör vagy háromszög alakkal találkozni. A műveken mindig rövid dombornyomott szöveg volt olvasható és ezek sosem szolgáltak védett térként, azaz nem lehetett belépni az emlékművekbe.

A judaista nézetek sosem foglalkoztak emlékművek tervezésével. A Biblia szerint tiltott az emberábrázolás, emiatt új kifejezőmódot kellett találniuk az alkotóknak. Sem állatok, sem növények, sem zsidó szimbólumok, mint az akkor divatos Dávid-csillag nem jelenhetett meg a szobrokon. Ezek az emlékművek inkább hasonlítottak egy üres talapzatra, mint olyan művekre, melyekhez a mi európai szemünk hozzászokott.

22. Jeruzsálem utcáin sétálva

Számos műemlék tervezőjét nem ismerjük. A “Kőgeneráció” legjelentősebb művésze Asher Hiram volt, de rajta kívül ismerhetjük még Moshe Zipper és Michael Kara műveit is. Az akkori kritikák szerint a művek túlságosan egyszerűnek és unalmasnak hatottak. Néhány tervező neheztelt, hogy nem lehetett embereket ábrázolni szobrok formájában, ugyanakkor a társadalmi és háborús viszonyokra hivatkozva érthető, hogy mindig gyorsan építhető esetleg változtatható emlékművekre volt szükség.⁶

Miért kapott új irányt a munkássága?

Asher Hiram brünni modern építészetét ismerve, valamint a tel-aviv-i funkcionista építészek munkáját megvizsgálva, természetes lett volna, hogy emigrációja után beolvad az addig aktívan tervező építészek közegébe, hiszen ekkor már nem fiatal, - 51 éves - gyakorlott tervező volt. Vélhetően nagyon sok munka várt volna rá tudatában abban, hogy a lakáshiány égető probléma volt az állam megalakulását követő első évtizedekben.

Mégsem találta meg a helyét a modern építészetet művelők között. Az életútja máshogy alakult, az átélt szörnyűségek után a lelki kötődés a felszínre jött. Több alkalommal megéli az antiszemitizmust, és olyan mértékben találkozik a halállal, hogy nem kerülhette el a munkásságának páfordulását.

Sok interjú meghallgatásából⁷, valamint a Yad Vashemben való látogatásomból arra a következtetésre jutottam, hogy Kerekes Zsigmond, mint túlélő vezetelt. A túlélőknek nagy

⁶ <https://www.erev-rav.com/archives/47551>

⁷ www.centropa.org és <https://sfi.usc.edu/hungarian> honlapokon olvashatók alapján.

fájdalom a tudat, hogy ők miért éltek túl és másokat miért öltek meg. Asher Hiram, mint túlélő a vezeklés legjobb útját találta meg az emlékművek és a temetők tervezésében. A túlélőket egész életükben egy rejtett lelkiismeret furdalás kíséri végig, a hátralévő életükben lelkeket és az emlékezetet akarják szolgálni. Fontosnak tartom kiemelni, hogy ő is, mint sok más túlélő magas életkort élt meg, hogy emlékeztetni tudjon minket, mindig a történetekre.

36. Archiv fotó, Jeruzsálem

Legjelentősebb műve- a Nemzeti Katonai Temető Jeruzsálemben

Asher Hiramot 1949-ben kinevezték -a tervpályázat leadása alapján- a jeruzsálemi katonai temető megtervezésére. Kulcsfontosságú szerepet töltött be ezután, a katonai temetők és az egységes katonai sírkő kialakításában. A katonai temetők kérdésével az állam Izrael megalapítása óta kiemelten foglalkozott. A szabadságharc nagy veszteségei a frissen megalakult országot arra készítették, hogy foglalkozzanak a temetkezéssel és az elhunytak emlékével. A katonai temetők egyedi szerepet játszanak a háború sújtotta Izraelben, a családok számára csendes, közösségi helyként szolgál mind a mai napig. Az első katonai temetők az 1920-as években épültek az első világháború brit áldozatainak emlékére, de ezeknél a sírköveknél jelentős európai hatásokat figyelhetünk meg.

23. Brit katonai temető Izraelben

Jeruzsálem északi lejtőjét választották ki ideális tervezési helyszínnek, a Herzl-hegyet⁸. Az első temetést 1949. november 17-én tartották, ahol 323 Függetlenségi háborúban elesett temettek el. Azóta is ide temetik azokat a hősokeket, akik az állam függetlenségéért és a főváros, Jeruzsálem megmentéséért adták az életüket. A későbbi években tömegsírokba is temettek, amelyek más temetőknél nem figyelhetők meg. Kezdetben csak 11 hektárnyi területen temetkeztek, de a folyamatos háborúzás következményében fokozatosan bővítették és a híres Yom Kippur háború⁵ után az 1970-es évek környékén elérte az 50 hektárt. A temetőt a mai napig bővítik, utoljára 2017-ben a Nemzeti Emlécsarnokot¹³ nyitották meg.

⁸Herzl Tivadar (1860-1904) a cionizmus megalapítója, ő mondta ki először, hogy a világ minden táján élő zsidók térjenek vissza Izrael földjére.

¹³ A Nemzeti Emlécsarnokot Etan Kimmel tervezte, akinek segítségét kértem a kutatás során, de sajnos külföldi elfoglaltság miatt, még nem volt alkalma válaszolni.

24. Jeruzsálemi katonai temető, háttérben az épülő Nemzeti Emlécsarnokkal

A temető részletesebb elemzése előtt úgy gondolom, fontos ismertetni pár zsidó temetkezési hagyományt, melyek az ultraortodox és nem vallásos családok életében is ugyanolyan fontos szerepet játszanak és hathatott Asher Hiram tervezési elveire is. Ezeket a szokásokat emberivé és különlegessé teszi az egyszerűség, a szerénység ill. a tisztelet és az alázat, ahogyan az elhunyttal foglalkozik a közösség. A zsidó temetés hozzávetőlegesen az egész világon mindenhol ugyanúgy zajlik. A vallásos családoknál nagyon fontos, hogy a lehető leghamarabb megtörténjen a temetés, mert a Biblia szerint, addig zaklatott a lélek, amíg a test nincs örök nyugalomra helyezve. A hamvasztás kifejezetten tilos a zsidó vallásjog szerint és soha semmilyen körülmény között nem teszi elfogadhatóvá. Ez a tiltás annyira szigorú a vallásban, hogy akit elégettek, azt tilos meggyászolni, mert megszegte a Tóra törvényeit. A Kabbala azt tanítja, hogy urnába, mauzóleumba, kriptába vagy egyéb nem földbe történő helyekre való temetés szigorúan tilos, szintén a lélek zaklatottsága miatt, mint már az előbb említésre került.

A jellegzetes és egyben legismertebb szokás az, hogy a sírköveken nem virágot, hanem kavicsot helyezünk el. Ennek többféle magyarázata is van, de az egyik legfontosabb az, hogy a kő, kavics vagy fű elhelyezése a síron a halott felé mutatott tisztelet jele és jelzi, ha valaki meglátogatta a sírt.⁹

⁹ <http://rabbi.zsinagoga.net/2015/12/27/a-zsido-temetes-tortenete-torvenyei-es-szokasai/>

25. Kövek egy síron

A Herzl-hegy topográfiai szempontból egy sziklás, lejtős terep. A legmagasabb és legalacsonyabb rész közötti magasság körülbelül eléri a 40 métert. Emiatt a struktúra miatt, egy teraszos temetőt alakított ki Hiram. Az összes temetkezési hely keleti és nyugati tengelyen van elhelyezve, úgy, hogy a sírok nyugati irányba nézzenek. A parcellák úgy vannak felosztva, hogy egy parcellában mindig az azonos háborúban elesettek nyugodjanak.

27. Kilátás a Herzl-hegyről Jeruzsálemre

A Hiram által tervezett sírkövek az egységességet és az egyenlőséget sugallják magukról. A sírok főként növényzetből és kis részben jeruzsálemi mészkőből állnak. A pályázat kiírása előtt is keresték már a megfelelő kialakítást a sírkövek formájára és anyagára. A mészkő kitermelése nem minden esetben volt támogatott, szó volt a gránit felhasználásáról is, de végül győzött a mészkő egyszerűsége. Kétféle megoldás figyelhető meg a sírok lefedésére a Hiram által tervezett temetőknél- az egyik a Herzl-hegyi növényzet, a másik egyszerű mészkő lap borítás. Jeruzsálemben a növényzet megoldása adott volt, hiszen nagy energiát tudtak fektetni az ápolására. Afulában (ahol egy másik temetőt tervezett Hiram) az önkormányzat nem tudott volna kellő időt rááldozni a növényzet gondozására, ezért közösen az építéssel úgy döntöttek, hogy a mészkőlapot választják. Ezt követően előfordult, hogy vallásos családok is ezt a megoldást választották.¹⁰

26.-28. *Katonai sírkövek*

¹⁰ Yossi Katz: *The Tombstone is Israel's Military Cemetery since 1948: Israel's Transition from Collectivism to Individualism*, 2014

A növényzet választásában véleményem szerint erős hatása volt egy, a Zsoltárok könyvében olvasható idézetnek, amely az örök életre és feltámadásra utal: *“...és virágozzanak ki a városból, mint földnek a füve”* (LXXII, 16). Mindez emlékeztetés a Talmud¹¹ idejében gyakorolt szokásra, hogy illatos füveket téptek le és a halottak mellé rakták azokat.

Asher Hiram megtervezte a sírok elrendezését és azoknak az építészeti tulajdonságait, amelyeket a mai napig használnak szerte az országban. Fontos megemlíteni azonban, hogy a temető kialakításában Haim Giladi tájépítész segítette, aki a fenyők, ciprusok és cédrusok betelepítésével egy új városi kertet hozott létre Jeruzsálemben.¹²

A temetőben ezen kívül az emlékművek nagy részét megtervezte, amelyekkel egy új korszakot nyitott Izrael emlékmű tervezésében.

37. Katonák a sírköveknél

¹¹Talmud- a posztbiblikus zsidó irodalom legnagyobb és legfontosabb gyűjteménye.

¹²Amikor ott jártam, 2019 júliusában, kegyeleti okok miatt nem készítettünk a csoportommal fotókat.

Az építész új útja új földön- az emlékművek

Kevéssel több, mint tíz emlékműve ismert Asher Hiramnak, melyekből külön kiemelném a Nemzeti Katonai Temető központi emlékművét, mely huszonhárom fiatal védelmi katona eltűnésére állít emléket. A Gilad hajó harcosai az ellenség legyőzésére indultak el. Nem érték el a kitűzött célt és 1941. május 15-én nyomuk veszett. Az emlékmű egy nagy, hosszú, jeruzsálemi kőből készült csónak, amely egy kék csempével burkolt sekély vizű medencében úszik. A sziklán a Védelmi Minisztérium emblémája, a bukottak neve és egy emlékező felirat olvasható.

29. Emlékmű a hajón vesztettek emlékére, 1949

Egy másik kiemelendő emlékműnek tartom a Golan dandároknek állított művet. Hiram emlékműveinél általánosságban a textúrák váltakozása figyelhető meg, de itt letisztult anyaghasználatot és tiszta geometriai vonalakat követ. Az emlékművel 87 szabadságharcban elesettre emlékezik meg a tervező. A szobor 12 méter magas, és egymással szembe lévő háromszög alakú falakból épül fel, melyek együtt egy Dávid-csillagot alkotnak.

30. Golan dandárok emlékműve

Mint már többször említésre került, Izrael történetében hatalmas szerepet játszanak az emlékművek. Izrael állam védelmének és biztonságának emberi áldozatokat követelő ára elviselhetetlen fájdalommal jár a családok számára. Az emlékművek valójában történeteket mesélnek el, olyan történeteket, amelyek az elhunyt katonákról szólnak. Ezáltal a karakterek és cselekedetek a családok számára újraéledhetnek, mindezek különféle és változatos jelenségekkel bírnak.¹³

Asher Hiram kizárólagos küldetésének tekintette az emlékművek adta megemlékezési lehetőségek kihasználását. Alkotásaiban a tektonikus hatás és a megmunkálatlan kövek használata figyelhető meg, melyek egyfajta merevséget mutatnak. Ezt a merevséget oldja fel a tervező építészeti eszközökkel, így harmonikus alkotások jöttek létre, melyek a környezet természetes légkörével is kapcsolatban állnak.

A továbbiakban a többi ismert emlékművét szeretném képek alapján bemutatni:

¹³ <https://www.izkor.gov.il>

31. Emlékmű emlékműve

32. Dávidka emlékműve, Jeruzsálem, 1956

33. Emlékmű a zsidó negyed védelmezőinek

34. Ramat Gan emlékműve, 1950

38. Emlékmű Ashdodnak

Konklúzió

Ha Kerekes Zsigmond életét és munkásságát pár szóban kellene jellemeznem, akkor a józanság, szelídség és a környezet iránti tisztelet hármasságát emelném ki.

Egyértelmű bizonyítéka nincs annak, hogy Izraelben nem tervezett épületeket, ugyanakkor a két életszakasz között számos párhuzam fellelhető annak dacára is, hogy a történelmi események építészeti stílusát éppúgy befolyásolták, mint lelkivilágát. Bár ez vélhetően „szerzői” fantazmagória, nem tartom kizártnak, hogy a még ismeretlen eredetű izraeli épületek között találnánk Kerekes tervezést, ugyanakkor úgy vélem, hogy azt nem a brno-i alkotások másaként lelnénk meg. Pályáját tekintve elmondható, hogy az a fajta újrakezdő volt, aki mindent – stílust, trendet és elvárásokat - maga mögött hagyva fedezte fel újra és újra önmagát és a múlt árnyékaitól kísérve ugyan, de mindig előre törekedett, az újra, a frissre és az élhetőre.

Számos kérdést nem sikerült ezzel a kutatással megtudni róla, mint például, hogy abban a tíz évben, amit Magyarországon töltött mi lehetett vele- hol lakhatott, mit dolgozhatott, hogy élte túl, miért pont Izraelt választotta? Továbbá munkásságáról Izraelben még mindig úgy érzem, nem kaphattam átfogó képet, és sok kérdés nyitott maradt. Remélem a közeljövőben a dolgozatomon kívül is lesz lehetőségem minél több dolgot megtudni Kerekes Zsigmondról.

Egyetlen fontos tény nem hagyott maga mögött biztosan, mégpedig a zsidó vallást, ami a mindennapjaiban éppúgy megjelent, mint a munkásságában. Izraeli állampolgárként használt nevét is történelmi lenyomat alapján választotta, ami azon túl, hogy a hovatartozását képviselte, mesterségét is hordozta. Hiszem Hiram király a Bibliában Salamon király építésze volt, aki által az ősi templom megépítésre került.

Egy izraeli történész - Zvi Ehyami - szerint felvázolta az izraeli emlékművek új természetes mivoltát, és megkülönböztette a katonai temetőket a polgáriaktól, mely az utókor számára megteremtette a temetkezés irányvonalát. Kifinomult eszközeivel és a hősi halált halt katonák iránti tisztelettel megtalálta az utat, mellyel maradandót alkotott és talán lelki békét is adott számára a túlélők terheinek feldolgozásához.

Bibliográfia

- Jindřich Vybíral, Jan Sedlák, Iveta Černá, Dagmar Černoušková, Lenka Kudělková, Jindřich Chatrný: Great Villas of Brno, Prague 2006
- Petr Pelčák, Ivan Wahla - Jan Sapák (eds.), Brněnští židovští architekti 1919-1939, Brno 2000
- Yossi Katz: The Tombstone is Israel's Military Cemetery since 1948: Israel's Transition from Collectivism to Individualism, 2014
- Farbaky Péter, Ferkai András, Gerle János, Kelényi György, Lövei Pál, Sabján Tibor, Sisa József: Magyarország építészetének története, Vince kiadó, 1998
- BRNO UNIVERSITY OF TECHNOLOGY, Ing. arch. Rastislav Udžan: Doctoral Thesis: ERNST WIESNER, OTTO EISLER, ZIKMUND KERÉKES, MAX TINTNER, ANDRÉ STEINER UNKNOWN WORKS OF MODERN BRNO JEWISH ARCHITECTS, 2015
- <https://www.timesofisrael.com/on-mount-herzl-with-the-keepers-of-the-graves/>
- <https://www.bam.brno.cz/de/architekt/34-zikmund-kerekes>
- <https://www.haaretz.com/the-pioneer-of-israeli-military-tombs-1.5216825>
- <https://www.erev-rav.com/archives/47551>
- <https://www.timesofisrael.com/topic/bauhaus/>
- <https://mfa.gov.il>
- <https://theculturetrip.com/middle-east/israel/articles/the-legacy-of-bauhaus-in-tel-aviv-white-city/>
- <https://www.bam.brno.cz>
- <https://www.gotobrna.cz/en/explore-brno/go-to-brnos-architecture/>
- https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%90%D7%A9%D7%A8_%D7%97%D7%99%D7%A8%D7%9D
- <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-ki-kicsoda-a-bibliaban-F8DCE/h-F8F24/hiram-F8F52/>
- <https://hu.wikipedia.org/wiki/Izrael>
- <https://www.izkor.gov.il>
- <http://rabbi.zsinagoga.net/2015/12/27/a-zsido-temetes-tortenete-torvenyei-es-szokasai/>
- <https://zsblog.hu/izrael-a-sokszinuseg-tarsadalma/>

Felhasznált illusztrációk

1. https://www.bme.hu/hirek/20140124/a_BME_epitett_oroksegenek_melto_gondozasa
2. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/4/46/DTH_Br%C3%BCnn.jpg/1200px-DTH_Br%C3%BCnn.jpg
3. <http://www.fotomuveszet.net/site/templates/images/stories/fotok/201602/09/16020906.jpg>
4. Zoltán Kluger fotóművész képe
5. <https://static.timesofisrael.com/www/uploads/2014/05/hiram-640x400.jpg>
- 5.1. <https://www.degruyter.com/view/j/wjk.1962.19.issue-jg/wjk-1962-jg01/wjk-1962-jg01.png>
6. <https://elismondom.files.wordpress.com/2014/04/kozma-utcai-temetc591-2014-mc3a1jus-p1450227-kudelka-jakab-sc3adremc3a9k-1912.jpg>
7. <http://egykor.hu/images/2010/original/budapest-rozsavolgyi-haz.jpg>
8. <https://www.bam.brno.cz/objekt/c117-synagoga>
9. <https://www.bam.brno.cz/objekt/c086-moravska-banka>
10. https://www.tugendhat.eu/data/images/pages/f_pic491.jpg
11. <https://www.bam.brno.cz/architekt/22-jindrich-kumpost>
12. <https://www.bam.brno.cz/architekt/32-doc-akad-arch-ernst-wiesner>
13. <https://www.bam.brno.cz/objekt/c303-najemni-dum>
14. <https://www.bam.brno.cz/objekt/c051-bassova-vila>
15. <https://www.bam.brno.cz/objekt/c310-maly-najemni-dum>
16. <https://www.bam.brno.cz/objekt/c304-najemni-dum>
17. <https://www.bam.brno.cz/objekt/c302-najemni-domy>
18. Saját fotó, 2019. július
19. <https://img.theculturetrip.com/768x/wp-content/uploads/2018/12/dhyyg6.jpg>
20. <https://www.bauhaus-dessau.de/im/1128x0/b1530fd1097ed59bc7f0317ec25e640b.jpg>
21. Saját fotó, 2019. július
22. Saját fotó, 2019. július
23. <https://images.theconversation.com/files/78920/original/image-20150422-1833-sqokof.jpg?ixlib=rb-1.1.0&q=45&auto=format&w=926&fit=clip>
24. <https://static.timesofisrael.com/www/uploads/2017/04/F170427YS82-e1493539586847.jpg>
25. http://deske.hu/iras/html-2006/fodor-szakdolgozat_elemei/image044.jpg

26. <https://cdn.timesofisrael.com/blogs/uploads/2018/04/Siren1.jpg>
27. Saját fotó, 2019. július
28. <https://www.jpost.com/HttpHandlers/ShowImage.ashx?id=282580&w=898&h=628>
29. [https://he.wikipedia.org/wiki/הירם_האשר#/media/קובץ:Memorial_for_the_Kaf_Gimel_\(2_3\)_Boat_Seamen_IMG_1330.JPG](https://he.wikipedia.org/wiki/הירם_האשר#/media/קובץ:Memorial_for_the_Kaf_Gimel_(2_3)_Boat_Seamen_IMG_1330.JPG)
30. https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%90%D7%A9%D7%A8_%D7%97%D7%99%D7%A8%D7%9D#/media/%D7%A7%D7%95%D7%91%D7%A5:Golani02.jpg
31. https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%90%D7%A9%D7%A8_%D7%97%D7%99%D7%A8%D7%9D#/media/%D7%A7%D7%95%D7%91%D7%A5:Achzib_Bridge_Memorial.jpg
32. https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%90%D7%A9%D7%A8_%D7%97%D7%99%D7%A8%D7%9D#/media/%D7%A7%D7%95%D7%91%D7%A5:Davidka_Mortar_Memorial_in_Jerusalem_Israel.jpg
33. https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%90%D7%A9%D7%A8_%D7%97%D7%99%D7%A8%D7%9D#/media/%D7%A7%D7%95%D7%91%D7%A5:PikiWiki_Israel_1229_6_old_city_memorial_in_mount_herzl.jpg
34. https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%90%D7%A9%D7%A8_%D7%97%D7%99%D7%A8%D7%9D#/media/%D7%A7%D7%95%D7%91%D7%A5:PRamatgan010.jpg
35. https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%90%D7%A9%D7%A8_%D7%97%D7%99%D7%A8%D7%9D#/media/%D7%A7%D7%95%D7%91%D7%A5:PikiWiki_Israel_3232_3_Independence_war_memorial_in_Ashdod.jpg
36. https://www.haaretz.com/polopoly_fs/1.5507059.1514473767!/image/1018316866.jpg_gen/derivatives/headline_1200x630/1018316866.jpg
37. <https://static.timesofisrael.com/www/uploads/2012/04/F100418GY04.jpg>
38. https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%90%D7%A9%D7%A8_%D7%97%D7%99%D7%A8%D7%9D#/media/%D7%A7%D7%95%D7%91%D7%A5:PikiWiki_Israel_3232_3_Independence_war_memorial_in_Ashdod.jpg